

I. Εισαγωγικά

1. α) Έννοια της Φιλοσοφίας

Το ερώτημα ΤΙ ΕΙΝΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ δεν έχει βρει ακόμη, και ίσως δεν βρει ποτέ, τελεσίδικη απάντηση. Αυτό οφείλεται στην ιδιαίτερη φύση της Φιλοσοφίας, στην οποία ακριβώς έγκειται τόσο η αμφισβήτησή της όσο και η μαγεία της. Η λέξη φιλοσοφία σημαίνει την αγάπη της σοφίας, της σοφίας με την έννοια του ελεύθερου κριτικού στοχασμού, της θεωρητικής και όχι της πρακτικής γνώσης. Πρώτοι οι Έλληνες αναζήτησαν τη γνώση χάριν της γνώσης, τη θεωρία θεωρίας ένεκα, τη γνώση που δεν υπηρετεί, τουλάχιστον άμεσα, κάποιον πρακτικό σκοπό.

Κατά την πρόωμη Αρχαιότητα, δηλαδή πριν από τον Πλάτωνα, η λέξη φιλοσοφία δεν αποτελεί ακόμη τεχνικό όρο, δεν δηλώνει δηλαδή τη γνωστή σε μας σήμερα επιστήμη της Φιλοσοφίας. Με αυτήν τη γενική έννοια της φιλοσοφίας φιλόσοφοι ήταν όλοι όσοι είχαν μια πλατιά παιδεία, οι οποίοι ονομάζονταν επίσης και σοφιστές. Από τον Πλάτωνα και ύστερα άρχισε να σημαίνει την επιστήμη του όντος ως όντος, του όντος καθεαυτό.

Σημαντική είναι η διάκριση που κάνει ο Πλάτωνας ανάμεσα στη φιλοσοφία και τη σοφία, όταν λέει ότι η φιλοσοφία είναι κάτι ανάμεσα στη σοφία και την αμάθεια, την άγνοια. Γι' αυτό ακριβώς δεν είναι δυνατόν, λέει, οι θεοί ως κάτοχοι της απόλυτης σοφίας να είναι φιλόσοφοι.

Αρχή και αιτία της φιλοσοφίας είναι ο θαυμασμός και η απορία. Σε αυτές τις αιτίες ανάγονται η κριτική θεώρηση των πραγμάτων και φαινομένων και η ερευνητική ματιά που αναζητεί τον λόγο που κρύβεται πίσω από τα πράγματα, η ματιά που δεν ικανοποιείται με τις απλοϊκές και μυθικές ερμηνείες του κόσμου. Γι' αυτό η φιλοσοφία αποτελεί υπέρβαση του μύθου. Το φιλοσοφείν προϋποθέτει καθαρή ματιά και αφαιρετική ικανότητα, γιατί μόνο έτσι μπορεί ο άνθρωπος να αναχθεί στην ουσία και στους νόμους που διέπουν την πραγματικότητα και να τη συλλάβει στην ενότητά της, και να μη χαθεί στις λεπτομέρειες και στα ασήμαντα.

Η φιλοσοφία είναι η υπέρβαση του αυτονόητου, γιατί προχωρεί απορητικά στη διερεύνηση των πραγμάτων μέσα από την αναλυτική, τη συνθετική, και κυρίως τη διαλεκτική μέθοδο. Με αφετηρία την αμφιβολία και την αμφισβήτηση προχωρεί στην αναίρεση σταθερών και άκαμπτων βεβαιιοτήτων του κοινού νου. Η Φιλοσοφία είναι, θα μπορούσε να πει κανείς συμφωνώντας με τον Αριστοτέλη, η επιστήμη των πρώτων αρχών και αιτιών. Είναι αυτή που προσπαθεί να δει τα πράγματα καθεαυτά, τα πράγματα ως προς την αληθινή τους ουσία, δηλαδή πέρα και ανεξάρτητα από όλα τα συμβεβηκότα, πέρα από τη φαινομενικότητά τους και τη σχέση τους με εμάς και τα άλλα πράγματα. Η φιλοσοφία είναι μια σύμφυτη στον άνθρωπο ανάγκη, αφού κάθε άνθρωπος με τον τρόπο του φιλοσοφεί. Είναι η κριτική στάση του ανθρώπου απέναντι στη ζωή, είναι ο ελεύθερος στοχασμός και αναστοχασμός του ανθρώπου που αναρωτιέται για τα μεγάλα προβλήματα του κόσμου και της ζωής.

β) Έργο και αξία της Φιλοσοφίας

Η Φιλοσοφία ως επιστήμη των πρώτων αρχών και αιτιών ερευνά την αρχή και τη φύση του κόσμου και των όντων (Κοσμο-

λογία, Οντολογία), τις πηγές, το αντικείμενο, τους όρους και την εγκυρότητα της γνώσης (Γνωσιολογία), την υφή των διαφορών αξιών: ηθικών, αισθητικών, θρησκευτικών, επιστημονικών κλπ., τις μεταξύ τους σχέσεις και τα κριτήρια της ιεράρχησης και αξιολόγησής τους (Αξιολογία), την ποιότητα των πράξεων και συμπεριφορών του ανθρώπου, την έννοια του καλού και του κακού, την έννοια της αρετής και της ευδαιμονίας κλπ. (Ηθική), την έννοια, τη φύση και τη θέση του ανθρώπου στον κόσμο (Ανθρωπολογία), τις αρχές και τους κανόνες της ορθής λειτουργίας της νόησης και την ορθότητα των επιστημονικών μεθόδων (Λογική), το κύρος και τις προϋποθέσεις θεμελίωσης και εγκυρότητας των επιστημών (Φιλοσοφία της επιστήμης). Βεβαίως η Φιλοσοφία περιλαμβάνει και άλλους κλάδους, όπως είναι η Φιλοσοφία της γλώσσας, η Φιλοσοφία του δικαίου, η Φιλοσοφία της ιστορίας και η Βιοηθική, η οποία ασχολείται με σύνθετα ηθικά προβλήματα που συνδέονται κυρίως με την αλματώδη πρόοδο της Βιολογίας και της Ιατρικής (π.χ. κλωνοποίηση του ανθρώπου, ευθανασία κλπ.).

Πέρα όμως από το εξειδικευμένο αυτό έργο της Φιλοσοφίας η ύψιστη αποστολή της είναι η καταξίωση του ανθρώπου ως ανθρώπου, και πιο συγκεκριμένα η εμπέδωση της υπαρξής του και η καθοδήγηση της συνείδησής του προς αξίες συμπεριφορές. Η Φιλοσοφία ως γέννημα του λόγου και συγχρόνως θεμελιωτική αρχή του ίδιου έχει ως κύριο έργο της να υπηρετεί την αλήθεια, να κατευθύνει τον άνθρωπο προς τις αληθινές αξίες της ζωής και να δίνει νόημα και περιεχόμενο στην κάθε στιγμή της ζωής του εντάσσοντάς την σε μια γενικότερη ενότητα και κοσμοθεωρία. Η Φιλοσοφία καλείται να συμβάλει στη διαδικασία αλλαγής του κόσμου μέσα από μια αξιόπιστη ερμηνεία του και μια πειστική παρέμβαση στα προβλήματα της ζωής.

Βεβαίως πολλοί άνθρωποι επηρεασμένοι από την αυτονόητη πρακτική αξία των άλλων επιστημών θεωρούν τη Φιλοσοφία ένα είδος περιττής πολυτέλειας, αφού δεν συμβάλλει στην εξασφάλιση και αύξηση της ευημερίας. Όμως είναι δύσκολο να αρνηθεί κανείς ότι ακόμη και στον σημερινό κόσμο τα αγαθά του πνεύματος θεωρούνται πιο σημαντικά από τα υλικά αγαθά. Εξάλλου η Φιλοσοφία, παρά το γεγονός ότι δεν μας δίνει οριστικές απαντήσεις στα ερωτήματα που η ίδια θέτει, αναμφίβολα διευρύνει τη σκέψη μας και την απελευθερώνει από την τυραννία της συνήθειας. Μας απελευθερώνει από την αλαζονεία του δογματισμού και μας δίνει τη δυνατότητα να δούμε τα οικεία σε μας πράγματα μέσα από μια καινούργια, μη οικεία οπτική και προοπτική. Χωρίς την οπτική της φιλοσοφίας συχνά ο άνθρωπος παραμένει εγκλωβισμένος σε πλάνες, προκαταλήψεις και δεισιδαιμονίες. Η Φιλοσοφία μας βοηθάει να αποδράσουμε από το στενό πλαίσιο των προσωπικών ενδιαφερόντων της καθημερινότητας, να ασχοληθούμε με κάτι μεγαλύτερο και σημαντικότερο και να αναχθούμε στα έξοχα αντικείμενα της καθολικής γνώσης. Η φιλοσοφική ενασχόληση διευρύνει και ανυψώνει τη σκέψη μας και μας καθιστά κοσμοπολίτες. Η αληθινή ελευθερία του ανθρώπου συνίσταται ίσως σε αυτό το αίσθημα συμμετοχής σε μια παγκόσμια κοινότητα πολιτισμού.

2. Φιλοσοφία και Θρησκεία

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ είναι δύο μεγάλα και πανάρχαια οικοδομήματα του ανθρώπινου πολιτισμού. Η Θρησκεία θεμελιώνεται στην πίστη του ανθρώπου, ενώ η Φιλοσοφία στον λόγο, στη θεωρητική του σκέψη. Κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί ότι ανάμεσα στη Φιλοσοφία και τη Θρησκεία υπάρχει συγγένεια. Και τούτο, διότι τα μεγάλα οντολογικά προβλήματα της αρχής και της ουσίας του κόσμου, καθώς και εκείνο του σκοπού και του νόηματος της ζωής του ανθρώπου είναι κοινά προβλήματα και των δύο.

Η Θρησκεία αποσκοπεί κυρίως στη ρύθμιση της πρακτικής ζωής και συμπεριφοράς του ανθρώπου με βάση έναν ηθικό κώδικα κανόνων και επιταγών που υποτίθεται ότι εκφράζουν τη βούληση του υπέρτατου όντος, δηλαδή του θεού. Βεβαίως και η ηθική φιλοσοφία αποβλέπει στην πρακτική ζωή του ανθρώπου, αλλά τα συστήματα της φιλοσοφικής ηθικής δεν αποτελούν έκφραση της βούλησης μιας μεταφυσικής αυθεντίας, και η ηθική στάση του ανθρώπου δεν ρυθμίζεται από τη μεταφυσική προοπτική της μεταθανάτιας ζωής.

Φυσικά η Θρησκεία δεν καλύπτει μόνον τον χώρο της Ηθικής, αλλά συχνά, στην περίπτωση τουλάχιστον των μεγάλων Θρησκειών, αποτελεί μια ολοκληρωμένη κοσμοθεωρία που παίρνει θέση σε όλα σχεδόν τα μεγάλα προβλήματα του κόσμου και της ζωής. Γι' αυτό και πολλοί άνθρωποι, όχι μόνον παλαιότερα αλλά και σήμερα, αρκούνται στις λύσεις της θρησκευτικής τους κοσμοθεωρίας.

Κυρίαρχο θέμα τόσο της Θρησκείας όσο και της Φιλοσοφίας είναι ασφαλώς η ευδαιμονία, η ευδαιμονία με την έννοια του αρμονικού και ισορροπημένου πληρώματος αναγκών και σκοπών του ανθρώπου ως ψυχοσωματικής ενότητας που θεμελιώνεται στην αρετή, συνοδεύεται από εύλογη ηδονή και εκφράζεται ως αισιοδοξία και κατάφαση της ζωής.

Κατά κανόνα η σχέση Φιλοσοφίας και Θρησκείας υπήρξε ειρηνική και αμοιβαία επωφελής, κυρίως όμως υπήρξε εποικοδομητική για τη Θρησκεία, γιατί της προσέφερε τη διαλεκτική μέθοδο, καθώς επίσης και τη σχετική ορολογία για τη διτύπωση και στήριξη των θέσεών της. Ιδιαίτερα σημαντική είναι στην προκειμένη περίπτωση η συμβολή του Αριστοτέλη.

Όμως δεν έλειψαν και οι συγκρούσεις ανάμεσα στη Φιλοσοφία και τη Θρησκεία. Στον Μεσαίωνα π.χ. ο θρησκευτικός δογματισμός και φανατισμός εναντιώθηκε με πείσμα στη νέα επιστημονική γνώση και στην ελεύθερη φιλοσοφική σκέψη. Τον δέκατο τρίτο αιώνα, ακμή του Σχολαστικισμού, η Καθολική Εκκλησία έφθασε στο σημείο να απαγορεύσει την ανάγνωση ορισμένων έργων του Αριστοτέλη, του κορυφαίου για τον Μεσαίωνα φιλοσόφου, γιατί τα θεώρησε επικίνδυνα για τη χριστιανική πίστη. Από την άλλη πλευρά κάποιοι φιλόσοφοι εκφράζονται περιφρονητικά και εχθρικά για τη Θρησκεία. Αυτό ισχύει κατεξοχήν για τον Marx και τους οπαδούς του. Γι' αυτούς η Θρησκεία είναι μια αντιδραστική δύναμη που συμπορεύεται με τις πολιτικοοικονομικές δυνάμεις του καπιταλισμού, και δεν αντιδρά στην κοινωνική αδικία. Για τον Marx η Θρησκεία είναι «το όπιο του λαού». Η αλήθεια είναι ότι η χριστιανική θρησκεία κάποιες φορές (πβ. Ιερά Εξέταση) υπήρξε επικίνδυνη, αντιδραστική και σκοταδιστική δύναμη.

Το κυρίαρχο στοιχείο στη σχέση της Φιλοσοφίας με τη Θρησκεία είναι βεβαίως οι διαφορές και όχι οι ομοιότητες. Ο θεός της

Φιλοσοφίας π.χ. είναι η πρώτη αρχή και αιτία του κόσμου. Αυτό δεν ισχύει βεβαίως για όλα τα φιλοσοφικά συστήματα. Αντίθετα για τη Θρησκεία ο θεός δεν είναι απλώς η πρώτη αρχή και αιτία του κόσμου, αλλά είναι συγχρόνως η ενσάρκωση του ύψιστου αγαθού και ταυτίζεται με την ύψιστη αρχή της ηθικότητας. Είναι ο δημιουργός του κόσμου που κατά κανόνα δεν παύει να μεριμνά γι' αυτόν. Για τη Θρησκεία ο θεός είναι η αρχή και το τέλος της, είναι η πεμπτουσία της, αφού η ύπαρξη της Θρησκείας προϋποθέτει οπωσδήποτε την πίστη στην ύπαρξη θεού. Για τη Θρησκεία ο θεός είναι το πανυπερέτελειο εκείνο ον που αποτελεί το ύψιστο πλήρωμα της νόησης, της βούλησης και των συναισθημάτων του ανθρώπου, το πλήρωμα της πίστης, της ελπίδας και της αγάπης του, ενώ για τη Φιλοσοφία ο θεός συνιστά κατά κανόνα απλώς και μόνον το έσχατο υπερνοητό αντικείμενο της γνωσιακής της αναφοράς.

Απ' όλα τα κατορθώματα του ανθρωπίνου πνεύματος η Θρησκεία είναι η μόνη που μπορεί να χαρίσει στον άνθρωπο πλήρη εσωτερική γαλήνη στο πλαίσιο μιας μυστικής και μεταλογικής κοινωνίας του ανθρώπου με τον θεό, όπου ο άνθρωπος ουσιαστικά δεν γνωρίζει τον θεό, αλλά βιώνει το στοιχείο του ιερού και του αγίου που εκφράζεται με την πίστη και τη λατρεία του. Στο πλαίσιο αυτής της κοινωνίας ο άνθρωπος παραδίδεται ευδαιμόν στην αγάπη του θεού, όπου η πίστη έχει υπερακοντίσει τα όρια της γνώσης και η αγάπη έχει ακυρώσει ουσιαστικά την ελπίδα, και ζει ένα αίσθημα λύτρωσης από τον πόνο, την αμφιβολία, την αβεβαιότητα και την αγωνία της ζωής. Η Θρησκεία έρχεται να ικανοποιήσει κυρίως ψυχολογικές και συναισθηματικές ανάγκες του ανθρώπου. Είναι το αίσθημα εξάρτησης του ανθρώπου από τον θεό.

Αντίθετα η Φιλοσοφία είναι ελεύθερος κριτικός στοχασμός, είναι θεωρία θεωρίας ένεκα και ανάγεται στην έμφυτη στον άν-

θρωπο ορμή για γνώση. Για τη φιλοσοφία η γνώση του θεού είναι ουσιαστικά γνώση της αγνωσίας του ή, έστω, της μυστικής παρουσίας του, γιατί ο θεός προσεγγίζεται μόνο με την ενόραση και την πίστη που είναι βεβαιότητα ζωής και όχι βεβαιότητα γνώσης. Φιλοσοφία και Θρησκεία είναι δύο διαφορετικοί δρόμοι και τρόποι ζωής του πνεύματος.

Σκοπός της Φιλοσοφίας είναι η ερμηνεία του κόσμου και της ζωής, η οποία συνεπάγεται βεβαίως και τις ανάλογες προτάσεις για αλλαγές, ενώ ο έσχατος σκοπός της Θρησκείας δεν είναι απλώς κάποιες προτάσεις για μια κατά το δυνατόν καλύτερη ζωή, αλλά κυρίως η σωτηρία της ψυχής. Η ευδαιμονία του ανθρώπου για τη Φιλοσοφία αναφέρεται αποκλειστικά στην παρούσα ζωή, ενώ για τη Θρησκεία η αληθινή ευδαιμονία μετατίθεται στο υπερβατικό-μεταφυσικό πλαίσιο της μέλλουσας ζωής.

Τέλος, ενώ καίρια γνωρίσματα της Φιλοσοφίας είναι η αμφιβολία και η αμφισβήτηση, γιατί μέσα από αυτές ο φιλοσοφικός λόγος ανανεώνεται, διευρύνεται, εμπεδώνεται και προάγεται, για τη Θρησκεία δεν επιτρέπεται σε καμιά περίπτωση η αμφισβήτηση των βασικών θέσεων της διδασκαλίας της, δηλαδή των δογμάτων. Αυτά οι οπαδοί της Θρησκείας τα αποδέχονται διά της πίστεως, όσο και αν δεν τα κατανοούν, καθότι υπερβαίνουν τα όρια του λόγου.

3. Φιλοσοφία και Τέχνη

Η τέχνη είναι είτε ΜΙΜΗΣΗ της φύσεως είτε ΥΠΕΡΒΑΣΗ της φύσεως, δηλαδή ένα είδος τροποποίησης και συμπλήρωσης της φύσεως. Στην πρώτη περίπτωση ο καλλιτέχνης είναι δέσμιος της φυσικής πραγματικότητας, ενώ στη δεύτερη είναι ελεύθερος ερμηνευτής και δημιουργός. Την αισθητική αξία της φύσεως εξάιρουν ιδιαίτερα αφενός οι ρομαντικοί, οι οποίοι εξιδανικεύουν τη φύση, και αφετέρου οι ρεαλιστές, οι οποίοι αρκούνται στην πιστή απεικόνισή της. Η Τέχνη όμως δεν ενδιαφέρεται μόνο για την απόδοση της φυσικής πραγματικότητας, αλλά και για την παρουσίαση προβλημάτων και πτυχών της ζωής, για την έκφραση διαφόρων ιδεών, συναισθημάτων και μηνυμάτων.

Τέχνη είναι η έκφραση και δημιουργία του ωραίου. Βεβαίως η έννοια του ωραίου είναι ρευστή, δεν μπορεί δηλαδή να ορισθεί με τρόπο αντικειμενικό και καθολικά αποδεκτό. Σύμφωνα με την κλασική αντίληψη του ωραίου, ωραίο είναι αυτό που χαρακτηρίζεται από συμμετρία και αρμονία. Γενικότερα ωραίο είναι ό,τι προκαλεί αισθητική απόλαυση και συγκίνηση. Ωραίο είναι ό,τι αρέσει ως αντικείμενο καθαρής και ανιδιοτελούς θέας. Η αισθητική απόλαυση είναι διαφορετική από εκείνη που προκαλεί το ηδονικό, το ωφέλιμο και το αγαθό. Η έννοια του ωραίου, η σημασία του και ο σκοπός της τέχνης αποτελούν προβλήματα που τα εξετάζει η Φιλοσοφία της τέχνης, και ειδικότερα η Αισθητική. Η Φιλοσοφία αφενός κάνει την τέχνη αντικείμενο της και αφετέρου τη χρησιμοποιεί για να εκφράσει τις ιδέες της. Έτσι

πολλοί φιλόσοφοι χρησιμοποιούν ποιητικές εικόνες, παραβολές και μεταφορές που είναι μορφικά στοιχεία της ποιητικής τέχνης, για να εκφράσουν ελκυστικά και πιο κατανοητά ό,τι δεν μπορεί να εκφρασθεί ικανοποιητικά μέσα από τον σχολαστικό, θεωρητικό και αφηρημένο λόγο.

Η Τέχνη, για να έρθουμε στη σχέση της Φιλοσοφίας με την Τέχνη, αποτυπώνει μιμητικά ή μεταπλάθει ή εξιδανικεύει την πραγματικότητα, ενώ η Φιλοσοφία μελετά και ερευνά μεθοδικά και συστηματικά την πραγματικότητα και αναζητεί τα αίτια των διαφόρων γεγονότων και φαινομένων και παράλληλα προσπαθεί με τις ιδέες και τις ερμηνείες της να επιδράσει πάνω στην κοινωνική πραγματικότητα.

Σκοπός της Τέχνης είναι να τέρψει, να ψυχαγωγήσει και να συγκινήσει, ενώ σκοπός της Φιλοσοφίας είναι η αναζήτηση της αλήθειας. Η Τέχνη απευθύνεται στην ψυχή του ανθρώπου, ενώ η Φιλοσοφία στον νου του.

Η Φιλοσοφία της τέχνης και η Αισθητική προσπαθούν να αναλύσουν το αισθητικό φαινόμενο και να ερμηνεύσουν τις αισθητικές αξίες. Ερευνούν την ουσία του ωραίου, τις μορφές του, τις μεταξύ τους σχέσεις, την κοινωνική λειτουργία της Τέχνης, και γενικά τη σχέση της με τη φύση και τη ζωή. Εξετάζουν ακόμη τα κριτήρια του ωραίου, τη λειτουργία του και την επίδρασή του στη ζωή του ανθρώπου.

Η μεγάλη Τέχνη κρύβει βαθύ φιλοσοφικό στοχασμό. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η αττική τραγωδία και κωμωδία, η κλασική μουσική και ο νεότερος λυρισμός. Ενδεικτικά θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τον Προμηθέα δεσμώτη του Αισχύλου, την Αντιγόνη του Σοφοκλή, την Ιφιγένεια εν Αυλίδι του Ευριπίδη, τη Θεία κωμωδία του Δάντη, τον Άμλετ του Σαίξπηρ και τον Φάουστ του Γκαίτε. Αυτά τα υπέροχα έργα τέχνης δεν τέρπουν απλώς, αλλά περιέχουν και ιδέες με μεγά-

λο φιλοσοφικό βάθος. Οι μεγάλοι καλλιτέχνες είναι κατά κάποιον τρόπο και φιλόσοφοι. Η μεγάλη Τέχνη αισθητοποιεί ένα κομμάτι από τον κόσμο του πνεύματος και προσπαθεί να μας αποκαλύψει τα μυστικά του. Είναι με άλλα λόγια μια παραστατική ερμηνεία του κόσμου.